

‘ORTA ASYA’NIN GİZEMLİ HALKI’: SOĞDLULAR SOĞD VE SOĞDCA

Süer EKER*

Özet: Tarihi Sogdiana ve başkenti Semerkand, Doğu İnan dillerinin ve kültürünün merkeziydi. Orta Asya'nın usta tüccarları, diplomatları ve din adamları Soğdlular, yüzyıllar boyunca İpek Yolu'nu aşarak İpek Yolu boyunca kültürleri ve Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi dinleri taşımışlardır.

Bu çalışmada Orta Asya'nın tarihi halkı Soğdluların tarihleri, kültürleri ve dilleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, İpek Yolu, Sogdiana, Soğdlular, Semerkand
**‘Mysterious People Of Central Asia’: Sogdians
Sogdiana and Sogdian Language**

Abstract: Historical Sogdiana and its capital Samarkand were the centers of Eastern Iranian languages and culture. Master merchants, diplomats the monks of Central Asia, and mysterious Sogdian people traversed the Silk Road along centuries and carried their cultures and religions such as Buddhism, Manihaizm, Zoroastrianism etc. In this paper I will deal with the history, culture and language of the historical Sogdian people of Central Asia.

Key Words: Central Asia, Silk Road, Sogdiana, Sogdians, Samarkand.

Giriş

İslam öncesinde İpek Yolu'nun merkezindeki Orta Asya¹ Zerdüştlükten² Budizme, Manihaizmden³ Nesturi Hristiyanlığa⁴ değin farklı dinlerin inananları ve farklı dillerin⁵ konuşurlarıyla bir diller ve kültürler kolajıydı.⁶ İpek Yolu⁷ boyunca

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi.

¹ Orta Asya, bugün beş Orta Asya Cumhuriyeti ile Çin'in en büyük eyaleti 'Sinkiang'ı (Doğu Türkistan) ve Afganistan'ın kuzeyini içine alan coğrafyanın adıdır. Kazakistan, Orta Asya'nın en 'yeni' coğrafyasıdır. 'İç Asya' ise Orta Asya ile birlikte Sibirya'nın güneyi, Moğolistan, İç Moğolistan ve Tibeti de içine alan daha geniş coğrafyadır.

² 'Peygamber' Zerdüştlük tarafından MÖ 6. yüzyılda kurulan tanrı Ahura Mazda inancına dayalı Zerdüştlük, Sasani İmparatorluğu'nun resmi dini idi. Zerdüştlüğün bugün de İran, Hindistan vd. ülkelerde inananları bulunmaktadır.

³ Manihaizm, Mezopotamya doğumlu 'peygamber' Mani tarafından MÖ 3. yüzyılda kurulan ve Orta Doğu ile Orta Asya'da yayılan bir dindir.

⁴ Adını MS 4. yüzyılda yaşayan Nestorius adlı Bizanslı bir din adamından alan Orta Doğu kaynaklı bir Hristiyan mezhebidir. Geç Antik dönemde, Uygur Türkleri dahil olmak üzere, Orta Asya'ya Çin'e değin yayılmıştır (bk. <http://www.nestorian.org/nestorius.html>).

⁵ İpek Yolu'ndaki dinlerle ilgili olarak bk. (Foltz 2000).

⁶ İpek Yolu tarihi ile ilgili olarak bk. (Valeria 2012).

⁷ *İpeğin rolü ve İpek Yolu*: Dokumacılık teknolojisinin henüz gelişmediği tarihi süreçte, insanların belki daha korunaklı ancak fiziksel bakımdan çok rahat sayılamayacakları bir giyim kuşam kültüründe ipek, konforun ve zenginliğin ifadesiydi. İpek, bu işlevinin taşıdığı yüksek değer nedeniyle uluslararası siyasal ve ticari ilişkilerde değerli bir meta ve aynı zamanda siyasal simge ve argüman olarak kullanılmıştır. Hsüang Tsang vd. gezginlerin, Bizanslı diplomatik heyetlerin kaydettiği üzere, altın ve ipekten bir iktidar aracı ve göstergesi olarak da yararlanılıyordu. Ancak dışa bağımlılık, bu emtiayı üretme teknolojisine sahip olanlara daha geniş bir manevra alanı tanıyordu. Nitekim, Bilge Kağan Yazıtı'nda (Kuzey 3-4) yer alan “(Şimdi onlar bize) altını, gümüşü, ipeği bolca veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaşıtırlarmış.” sözleri (Tekin 2006: 45). Çin'in, egemenlik ve toprak bütünlüğü için risk oluşturan komşularıyla yürüttüğü ipeği bir tür rüşvet unsuru olarak kullanmaya dayalı politikasının Türk Kağanlığının toplumsal yapısında yarattığı yozlaşmayı ve erozyonu eleştiren sözler bu çerçevede değerlendirilebilir.

Gerçekte, tarihin hiçbir döneminde *İpek Yolu* adını taşıyan 'kıtaşırı' bir yol olmamış, tarihin hiçbir döneminde Çin-Akdeniz arasındaki ana ticaret rotalarına böyle bir ad verilmemişti. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yirminci yüzyılın başındaki araştırmalara, araştırmalar sonucunda yapılan keşiflere değin literatürde *İpek Yolu* kavramı da bulunmuyordu. Vaissière'nin (2005) de ifade ettiği gibi, ünlü Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen'in (1833-1905), 1877'de Çin'den Akdeniz'e değin uzanan tarihi ticaret rotasını Çin adlı eserinde *İpek Yolu* (Alm. *die Seidenstrass*) olarak adlandırmasından sonra bu kavram bilim literatürüne girmiş oldu.

Çin'de Han hanedanı döneminde, MÖ 139-122'de Batı Orta Asya'yı boydan boya dolaşan Çang Çi'en'in (İng. Zhang Qiang) bölgedeki kentler ve günlük yaşama dair verdiği ayrıntılı bilgiler, yaklaşık sekiz yüz yıl sonra Tang hanedanı döneminin ünlü gezgin Budist din adamı Xuanzang'ın (Hsüan-tsang) seyahatnamesi, Venedikli gezgin Marco Polo'nun (1254-1324) gezi notları; 1890'lı yılların başında Captain Paul'un Tarım havzasında, Niya, Turfa, Loulan'da keşfettiği antik metinler, bunu izleyen dönemlerde Sven Hedin ve Aurel Stein'in, Le Coq'un yine Tarım Havzasında Kuça ve Turfan'daki keşifleri, onlardan hemen önce Rus bilimadamı Clemens'in Turfan'da keşfettiği antik yazılar ve Budist mağaralarında iyi korunan freskler, İpek Yolu kavramının orta çıkmasında ve tanınmasında rol oynadı (bk. Beckwith 2011:77; Wu 2006: 64). İpek Yolu olarak adlandırılan güzergâh ve çevresindeki farklı dillere ve kültürlere ait her türden on binlerce buluntu, büyük bir bölümü Hindistan yoluyla Batı ülkelerindeki arkeoloji müzelerine taşındı.

'Muhayyel' İpek Yolu'nun doğuda tarihi Chang'an'dan (bugün Xi'an) Çin Seddi'nin de yer aldığı *Hexi Koridoru* (Gansu Koridor) üzerinden, Sinkiang'dan Orta Asya, Batı Asya, Güney Asya ve Afrika'ya uzanarak antik Avrupa Roma İmparatorluğu'nda sona erdiği kabul edilir. İpek Yolu'nun uzunluğu yaklaşık 7,000 km'dir. Orta Asya bir bakıma İpek Yolu'nun orta bölümüdür. Doğuyu ve Batıyı birbirine bağlayan İpek Yolu'nun ticaretteki rolü MS birinci yüzyılda yükselmeye başlamış, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Niya, Loulan vd. merkezlerde, ardından Turfan ve Semarkand'da (500-800) zirveye çıkmıştı.

Soğdların İpek Yolu güzergahındaki yükselişleri, MS 4. yüzyıldan itibaren Sogdiana'dan doğuya, önce Çaç (bugünkü Taşkent) ve Semireç'e'ye (bugünkü Doğu Özbekistan) ve daha sonra Çin'e doğru yayılmaları ile başlamış, Avrasya'nın önemli bir

yer alan vahalardaki yerleşim merkezlerine karavanlarla ticari malları taşıyan kervancılar fenotip, dil ve kültür bakımından kuşkusuz birbirlerinden oldukça farklıydılar. Örneğin, Tarım Havzası'nda bulunan Kafkasoid ve Mongoloid görünümüne sahip mumyalar bu olguyu doğrulamaktadır.

Orta Asya'nın İrani dilli halkları, Toharlar gibi Hint-Avrupa dilli halklar, kuzeyden bölgeye nüfuz eden Türk toplulukları ve batıya doğru yayılan Çinliler, Orta Asya'nın etnik kompozisyonunun başlıca figürleriydi.⁸ Orta Asya'nın 'gizemli' tüccarları, gezginleri, diplomatları ve din adamları Soğdlular, bu kompozisyonda MÖ 6. yüzyıldan MS 12. yüzyıla değin İran dilli dünyanın bir

kısmını içinde alan ticari bir imparatorluk kurmuşlardı. MÖ ikinci yüzyıldan Çin'de Tang hanedanının sona erdiği MS onuncu yüzyıla kadar İpek Yolu ticareti büyük oranda Soğdların elindeydi (Hansen 2003: 149; Wood 2002: 65). Bu çok geniş ve 'vahşi' coğrafyadaki yolculukların başarılmasında kervansaray sisteminin çok önemli bir rolü bulunuyordu. İpek Yolu, miladın ilk binyılında uygarlıkların birbiriyle tanışmasında ve birbirini zenginleştirmede oynadığı rolü ve işlevi, ikinci binyılda yitirmiştir. Sekizinci yüzyılın başlarında İran'dan daha doğuya ilerleyen Arap-İslam ordularının Sogdiana'yı ele geçirmesinin ardından MS 1000'li yıllarda Taklamakan Çölü'nün batısındaki kentler İslam dinini kabul etmişti.

Eski Çin kaynaklarına göre İpek Yolu'nun rotası önce ikiye ardından Sui ve Tang hanedanları döneminde kuzey, orta ve güney olmak üzere üçe çıkmıştı (Wu 2006: 14). Kuzey rotası Karadeniz'e, orta rota İran üzerinden Roma'ya, güney rotası da aynı şekilde İran'a ve Hindistan'a uzanıyordu.

Çin'in kuzeybatısından batıya doğru en elverişli güzergah kuşkusuz Tibet platosu, Karakorum, Hindukuş ve Pamir dağlarının bloke ettiği coğrafya değil, bir şekilde kervanlarla aşılabilir Taklamakan Çölü üzerinden Batıya yönelen coğrafyaydı. Çang'an'dan başlayan rota Dunhuang'da ikiye ayrılıyor; kuzeyde Hami, Turfan, Kuça üzerinden, Tarım Havzası'nın ve Taklamakan Çölü'nün kuzeyinden Kaşgar'a, güneyde ise Lop-nor, Miran, Çarçan, Niyua, Hotan üzerinden bu kez Tarım Havzası'nın ve Taklamakan Çölü'nün güneyinden yine Kaşgar'a doğru; Kaşgar'ın ardından Tien-Şan (Tanrı dağları) ile Pamirlerin arasında Zereşan Nehri'nin batı istikametinde Pencakent, Semerkand, Buhara üzerinden Amu Derya'ya doğru uzanıyordu.

⁸ Geçen yüzyılın başlarında, Sir Aurel Stein tarafından, Doğu Türkistan'ın güneyindeki Lopnor bölgesinin kuzeybatısında, Lopnor tuz gölü civarında yer alan antik Loulan kentinde bulunan mumyalar ve mumyalarla birlikte mezara konulan eşyalar ve diğer malzemenin bilinmeyen nedenlerle yok olan *Homo Alpinus* görünümünde yarı göçebe bir halka ait olduğu ortaya çıkmıştı. Stein'a göre mumyalar Çin'in Orta Asya'yı keşfiyle çağdaştı, yani yaklaşık 2,000 yaşındaydı (Wood 2002: 64). MÖ 1000'li yıllara ait olduğu düşünülen benzer mumyalar, Doğu Türkistan'da, Tarım Havzasında, Taklamakan Çölü'nün güneydoğu kıyısında, Tibet'e ve Orta Asya'ya açılan yol üstündeki Çerçen sit alanında da bulunmuştu. Loulan ve Çerçen'de bulunan mumyalar çarpıcı biçimde 'Avrupalı' görünümdeydi. Bu mumyalar arasında Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi 'İpek Yolunun Gizemleri' adlı sergide sergilenmek üzere götürülen 'Loulan Güzeli' olarak bilinen 3800 yaşında bir mumya da bulunuyordu. Avrupalı ya da Asyalı olduğuna ilişkin tartışmalar yapılan, Uygur Türklerinin Uygur kabul ettiği, ancak Çinli olmadığı kesin olan 'Loulan Güzeli' de dahil, üç mumya Çin'in ani kararıyla Şubat 2011'de geri çekilmişti.

üyesi, ancak dilleri ve kültürleri birbirlerine bağlayan ve birbirleriyle harmanlayan bir halk olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.⁹ Soğdluların Orta Asya'daki rolü, daha küçük ölçekte olsa da, Greklerin ve Grekçenin Antik Çağ'da oynadığı rolle karşılaştırılabilir (Frye 1943: 15, 16). “Türkçe sonraki dönemlerde her iki dilin, Orta Asya'da Soğdcanın, Anadolu ve Balkanlarda Grekçenin *lingua franca* işlevini büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.” (Eker 2012).

Soğdlular ana yurtlarında dönemlerine göre oldukça gelişmiş şehircilik altyapısına, sulama sistemleri ile desteklenen tarıma, hayvancılığa, zanaat ve ticarete dayalı yerleşik uygarlığın temsilcileriydi.¹⁰ Şehir devletleri halinde yaşayan ve çok farklı coğrafyalarda kolonileri, diasporaları bulunan Soğdlular, Orta Doğulu Yahudiler gibi, düzenli bir ordu ve uzun süreli siyasal birlik kur(a)mamıştır. Orta Asya'nın batı ve güney bölgeleri tarihi kayıtlara göre Pers İmparatorluğu tarafından fethedilmiş olmakla birlikte bu bölgeler hiçbir zaman doğrudan ve uzun zaman merkez tarafından yönetilememiştir. Soğd bölgesi genellikle 'komşu' güçlerin 'gevşek' kontrolü altında bulunmuştur. Nitekim Soğdlular Pers egemenliğinin ardından MÖ 4. yüzyılın sonlarında Büyük İskender komutasındaki Greklerin,¹¹ MÖ 2. yüzyıldan MS 3. yüzyıla değin Kuşanların,¹² 4. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hsiung-nuların (Hunlular), 5. yüzyılda Heftalitlerin, 6. yüzyılda Türklerin, 7. yüzyıldan itibaren de Arapların egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.¹³

Soğd ekonomi-politiği, savaş ekonomisinden ziyade barışa, el sanatlarına, tarıma ve özellikle sınır aşan ticarete dayalıydı. Egemen güçlerin varlıklarını koruyabilmeleri ve geliştirebilmeleri için ekonomik sistemin, ticaret güzergahlarında barış ortamının tesisini gerekli kılması vb. nedenleri lehlerine

⁹ “19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yoğunlaşan Doğu Türkistan'da Turfan vd., Batı Türkistan'da Afrasiyab, Paykent, Varahşa; Pencakent, Buncikat, Kafir-Kala, Yali-Barzu vd. sit alanlarındaki bilimsel araştırma gezilerinde Soğdca el yazması fragmanların bulunması ve arkeolojik kazılarda Erken Orta Çağ'a ait duvar resimleri, heykeller, el sanatlarına ilişkin malzemelerin gün yüzüne çıkması; Soğdca metinlerin Robert Gauthiot, Paul Pelliot, Emile Benveniste vd. araştırmacılar tarafından yayımlanmasıyla 'Soğdoloji' bilimi kuruldu. İranistik içinde özel bir araştırma alanı hâline gelen Soğdoloji, Soğdların Orta Asya ve Türk tarihindeki misyonunu da ilk kez somut biçimde ortaya koydu.” (Eker 2012).

¹⁰ Sogdiana'nın tarihi ve arkeolojisi için bk. (<http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>); ticaret için bk. (<http://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade>).

¹¹ Büyük İskender, Sogdiana'nın en önemli kenti Semerkand'ı MÖ 329'da ele geçirmiş ve topraklarını Fergana'ya değin genişletmişti (Blackwith 2011: 77). Soğd, İskender'in Asya seferinden sonra yüzyıllarca suskun kalmıştır.

¹² Kuşanlar, MS 1. yüzyılın sonlarından ikinci yüzyılın ortalarına değin bugünkü Kuzeybatı Hindistan, Pakistan ve Orta Asya'yı egemenliği altında bulundurmıştır. İpek Yolunun güney rotası ve Tarım Havzası da Kuşanların elindeydi. Kuşanlı tüccarlar da bir bakıma Soğdlu tüccarların öncüleridir.

¹³ İslami dönemde Sogdiana'nın kalbinden çıkan 'cihangir' Timur dahi ne İrani ne de tüccar idi (Blackwith 2011: 256).

kullanan Soğdluların gündeminde çatışma bulunmuyordu. “İpek Yolu'nun Efendileri” Soğdluların emperyal egemen bir gücün temsilcileri olmamaları nedeniyle yansız etnik kimliklerinin kendi ana yurtlarının dışında risk unsuru yaratmaması, kendilerine ticari ve diplomatik ilişkilerde önemli avantajlar sağlıyordu.

Farklı coğrafyalarla ve kültürlerle temasların doğal bir sonucu olarak Soğdlular Zerdüştlükten Manihaizme çeşitli dinlerin misyonerleri, tahta oymacılık vb. sanatların, Pencakent ve Afrasiyab'daki olağanüstü duvar resimlerinin gösterdiği gibi özellikle resim sanatının usta sanatçılarıydı.¹⁴

Sogdiana/Sogdia¹⁵

“Sınırları kesin olmayan hatta dönemlere göre değişebilen Soğd; Amu Derya ve Sir Derya nehirleri¹⁶ arasında kalan, İslam dünyasında Maverainnehir¹⁷ adıyla anılan coğrafyanın önemli bir bölümünü oluşturur.” (Eker 2012). Çinlilerin ifadesiyle *Huilerin*,¹⁸ yani Soğdluların ana yurdu Batı literatüründeki adıyla *Sogdiana*, sınırları dönemlere göre az çok değişiklik göstermekle birlikte, Semerkand¹⁹ ve Buhara²⁰ arasındaki Zerefşan²¹ ve Kaşkadarya nehirleri boyunca uzanan, bugün Özbekistan ve kısmen Tacikistan topraklarının bulunduğu coğrafya idi. Zerefşan Vadisi, tarihin her döneminde yoğun bir popülasyona sahip olmuştur. Diğer yerleşim bölgeleri de Türkistan dağlarının kuzeyinde batıya Fergana Vadisi'nin doğu parçalarından ayıran çöllere değin uzanıyordu.²²

Sogdia'dan, Soğdca ifadeyle *Skuda*'dan (Beckwith 2011: 380) ilk kez MÖ 6. yüzyıla ait Eski Perslere ait *Behistun (Daryus)* ve Pers imparatorları Artaxerxes I, Xerxes²³ I, Daryus I ve Daryus II'nin mezarlarının bulunduğu *Nakş-i Rüstem*

¹⁴ bk. <http://www.iranicaonline.org/articles/afasiab-the-ruined-site>

¹⁵ Eski Persçe *Sugudu*, geç Avestan *Sughda*, Grekçe *Sogdioi*, *Sogdianoi* (halk) ve *Sogdianē* (ülke) (Bearman vd. 2000: 727); Batı kaynaklarında *Sogdiana*, *Soghdia*.

¹⁶ Batılı kaynaklarda *Oxus* ve *Jaxartes*.

¹⁷ Maverainnehir (İng. *Trancoxiana*, *Transoxania*), Orta Asya'da Amu Derya (İng. *Oxus*) ile Sir Derya (İng. *Jaxartes*) nehirleri arasındaki bölgenin adıdır.

¹⁸ Çincece *Hui* Farsça konuşan, Pers ve Orta Asyalı bir halk olarak düşünülmüştür. T'ang dönemi metinlerde ise *Hui*'ler yalnızca Soğdlar gibi Orta Asyalı İranileri değil, diğer Hint-Avrupalı halkları da ifade etmektedir. Ancak bu ad daha sonra Hintliler, Uygurlar, Moğollar vd. halkları da ifade etmeye başlamıştır. *Hui* bugün herhangi bir etnik ayırım olmaksızın Çinliler arasında yaşayan Müslümanları ifade etmektedir (Gladney 1996: 393).

¹⁹ Batılı kaynaklarda *Marakanda*, Soğ. *Sm'rkndh*; Gr. *Marakanda*; Özb. *Afrasiyab*.

²⁰ Soğ. *Pwk'r*, *Fwq'r*

²¹ Soğdca *Namik*, Grekçede ve Batılı kaynaklarda *Polytimetus*.

²² Kuzeyde komşuları at kullanmayı öğrenmiş olan ve demir silah kullanan 'dehşetli' Sakalar idi. Bin yıl sonra Türklerin yaptığı gibi Sakalar, zaman zaman yerleşik bölgelere sızıyorlardı. Öte yandan yerleşiklerle konargöçerler arasında bir tür ortaklaşım da vardı (Unesco 1996: 461).

²³ Modern Farsçada *Haşâyârşâ*.

yazıtlarında söz edilir, ancak bu kaynaklarda Sogdia'nın coğrafi konumu tam olarak belirtilmemiştir.²⁴ Daryus'un adını taşıyan kitabede, imparatorluğunun sınırları ile ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır: "Sakai'nin (Saka) ötesi Soğd'dan Nubia'ya ve Hindistan'dan Lidya'ya (Lydia) kadar" (Wiesehöfer: 2001).²⁵ Hahameniş İmparatoru Xerxes de "Ahura Mazda'nın yardımıyla Mısır'dan aralarında Sogdia'nın da yer aldığı Orta Asya'ya kadar uzanan ülkeleri bu ülkelerin ve bu ülkelerdeki halkların kralı olduğunu ilan etmektedir (Wiesehöfer 2001: 7, 60).²⁶

Soğd²⁷ coğrafyasından Herodot tarihinde (Rennell, Schweighaeuse 1824), Batılı tarihçilerin eserlerinde ve Zerdüşterin kutsal kitabı Avesta'nın *Vidēvdāt* (*Vendidad*) adlı koleksiyonunda *Sughda*'dan söz edilmektedir (Boyce 1996: 274).

Eski Grek kaynaklarında Merv,²⁸ Harezm²⁹ ve Soğd'un, Pers kralı Hystapes'in oğlu Daryus'un³⁰ iktidarı (MÖ 521-492) döneminde -her ne kadar yeni fethedilen Baktırya ve Sogdiana'da Pers otoritesi zayıf olsa da- bu coğrafyaların Pers satraplıkları arasında sayıldığını belirtilmektedir. Tarihi Sogdia ve güneyinde bulunan Baktırya gerek coğrafya gerekse kültürel bakımdan birbirlerine yakındır.³¹ Nitekim Sogdiana ve Baktırya gerek Hahamenişler gerekse Selektütler döneminde tek satraplık kabul edilmiştir (Skrine, Ross 1899: 4; Beckwith 2011: 60; Wiesehöfer 2001: 7, 60).

Orta Asya'da Hahamenişlere ait madeni paralar bulunması bölgedeki Pers egemenliği ile ilgili önemli bir göstergedir, ancak Soğdluların bir İrani kavim olmalarına karşın Pers İmparatorluğu ile gönüllü birlikteliğe razı olmadıkları bilinmektedir. Persler ve Soğdlular arasında MÖ 6-4. yüzyıllar arasında süren, Soğdluların yenilgisiyle sonuçlanan çatışmaları yazılı tarihi kaynakların yanı sıra arkeolojik buluntulardaki resimler de ortaya koymaktadır (bk. Curtis, Simpson 2010: 559).

²⁴ Eski Grek kaynaklarında da Sogdia'dan ve Soğdlardan söz edilmekle birlikte, aynı şekilde ülkenin sınırlarıyla ilgili açık bir bilgi yoktur, ancak yazılanlardan Sogdia'nın, Amu Derya ve Sir Derya nehirleri arasında bir yerlerde bulunduğu anlaşılır (bk. Frye 1943: 15).

²⁵ *hacā Sakaibiş tayaiy para Sugdam amata yātā ā Kūsā hacā Hrⁿdauv amata yātā ā Spardā*. Cümle başı ve sonunun Türkçe çevirisi şu şekildedir: "Daryus, Büyük Kral, Krallar Kralı, ülkelerin/halkların kralı, Hahameniş Vishtaspa'nın oğlu. Daryus bildirir ki: sahip olduğum bu krallığı..... bana, Ahura Mazda, tanrıların en büyüğü bahsetti." (bk. Curtis, Simpson 2010: 222).

²⁶ Xerxes, Ahura Mazda'nın inayetiyle Persia'danMedya, Elam.....Parthia, Aria, Bactria, Sogdias ve Harezm'e kadar halkların kralı olduğunu ifade ediyordu (Wiesehöfer: 2001: 60).

²⁷ Eski Persçe *Sugudu*, geç Avestan *Sughda*, Grekçe *Sogdioi*, *Sogdianoi* (halk) ve *Sogdianē* (ülke) (Bearman vd. 2000: 727); Batı kaynaklarında *Sogdiana*, *Soghdia*.

²⁸ Batılı kaynaklarda *Margiana*.

²⁹ Batılı kaynaklarda *Khorezmi*.

³⁰ Batılı kaynaklarda *Darius Hystapes*.

³¹ Tacikistan ile Kuzey Afganistan'da yaşayan Fars dilli Tacikler bu tarihi yakınlığın modern temsilcileridir.

“Çin kaynaklarına göre MÖ 2. yüzyıldan beri Çin ve Batı arasındaki İpek Yolu’nun rotasında bulunan Soğd kentleri, Geç Antik Dönemde gerek coğrafi konum olarak gerekse Soğdu ‘ihracatçı ve ithalatçılar’ aracılığıyla Asya’da ticaretin en önemli merkezleriydi.” Yerleşik hayata, kentleşmeye, tarıma ve ticarete dayalı ekonomisiyle Zereşan Nehri boyunca batıya doğru uzanan tarihî Maveraünnehir’in ve Soğd coğrafyasının Buhara ile birlikte en önemli kenti ve ekonomik ve kültürel başkenti Semerkand’dır.” (Eker 2012). Bölgenin ekonomik ve siyasi başkenti Semerkand’ın adı Herodot tarihinde ve Makedonyalı Büyük İskender’in Asya seferlerini kaleme alan Batılı tarihçilerin eserlerinde yer almaktadır. Verimli toprakları ve kalabalık nüfusu ile Semerkand; Batıya, İran’a ve güneye, Hindistan’a giden bütün yolların kavşak noktasıydı.³² Semerkand’ın ‘gölgesinde kalan’ Pencakent’in iskânı ise çok daha geç dönemlerdedir.

MÖ 139 yılına Çin İmparatoru Han Wudi’nin *Xiong-nulara* (Hun) karşı müttefik bulmak amacıyla gezgin ve kaşif Jang Çian’ın (İng. Zhang Qian) Batı Bölgeleri’ni yani Çinlilerin *Daxia* adını verdikleri tarihi Baktırya’yı ve *Kangju* adını verdikleri Sogdiana’yı keşfe göndermişti.³³ “Çinlilerin diplomatik heyetlerinin, tüccarlarının Budist misyonerlerinin Çin dışında pek bilinmeyen egzotik özel metalleri, cam ve değerli taşları, el ürünü malzemeleri vd. başka ülkelere ve toplumlara tanıtarak Çin kültürünün aktarılmasını sağlamak, Budizm’in propagandasını yapmak gibi misyonları vardı.³⁴ Soğdluların önemli bir misyonu da, bu tür ticari-kültürel malzemelerin ve malzemelerle birlikte Çin kültürünün Batı’dan Doğuya doğru ihracını sağlamak ve coğrafyaları, kültürleri birbirilerine bağlamak olmuştur.” (Eker 2012).

Soğdlular ve Soğd Kültürü

“İslam öncesi dönemde Orta Asya’nın en eski ve en önemli halklarından biri olan İrani dilli Soğdlular, *Yeni Tang Tarihi*’ndeki ifadeyle, ‘Nerede kazanç varsa oraya giden’ bir halk olarak nitelendiriliyordu. (Wiesehöfer 2001: 112). Soğdlular, bugün, İpek Yolu rotalarının seçkin tüccarları, mahir diplomatları; düşünceleri, bilgileri, uygarlıkları ve kültürleri birbirine aşıl原因 ‘kültür arıları’ (Foltz 2000: 13) olarak nitelendirilmektedir.” (Eker 2012).

³² Semerkand tüccarları Çin ve Moğolistan ile ticarete başlamadan önce, eski Semerkand’da yapılan kazılarda ortaya çıkan ‘kale, büyükçe bir kent ve pek çok sulama deposu’ndan anlaşıldığı üzere, tarımsal faaliyetler ve bu faaliyetlerde demirden yapılan araç gereçler Soğdların yaşamında önemli rol oynuyordu. Başlıca yapı malzemeleri ise güneşte kurutulmuş kerpiç tuğla ve boyalı seramiklerdi. Surlarla tahkim edilen Hahamenişlerin vassalı, etrafındaki surların koruması altındaki Semerkand, İpek Yolu’nun kuzeybatısında yer alıyordu. Kent, MÖ 329’da Grek orduları tarafından kolayca ele geçirilmiş ve kent halkı köleleştirme, tehcir, katliam vd. felaketlerle karşı karşıya kalmıştı.

³³ Jang Çian’dan yüzyıllar sonra Avrupalı gezgin Marco Polo 13. yüzyılda yaklaşık çeyrek yüzyıl yıl boyunca Orta Asya ve Çin’i keşfedecektir.

³⁴ Soğd Budizmi için bk. (http://www.sino-platonic.org/complete/spp174_sogdian_buddhism.pdf).

Soğdlular Orta Asya halkları tarafından Hotanca ifadesiyle *Suli* yani tüccarlar (Soğdlu) adıyla tanınmıştır. Çinliler de Soğdluların ticaret için doğduklarını düşünüyorlardı. Soğdlu çocuklar beş yaşında ticarete başlıyor, on iki yaşında ticari faaliyetler için komşu devletlere gidiyorlardı. Budist Hacı Xuanzang ise Soğdluları çiftçi, tüccar, halıcı, camcı ve marangozlar olarak tanımlamış, Semerkand'da çocukların beş yaşında ilerideki ticari faaliyetlerinde yardımcı olmak üzere okuma yazma öğrendiklerini kaydetmişti (bk. Wood 2002: 65). “Xuanzang seyahat notlarında Soğdluların karakteristikleriyle ilgili stereotip Çin bakışını yansıtan ‘güvenilmez, hileci, sahtekar, refahtan başka bir şey düşünmeyen, babaları ve oğulları yalnızca kâr peşinde koşan’ vb. olumsuz görüşler sergiler (Valerie 2012: 116). Ancak ‘Antik Mektuplar’ın içeriği, Soğdluların en zor koşullarda ana yurtlarından uzakta ticaret yapan barışçıl bir halk olduğunu göstermektedir.” (Eker 2012).

Soğdluların en erken dönemlerden itibaren Soğdcanın yanında Türk ve Çin vd. dilleri öğrenerek yetiştikleri kuşkusuzdur. Çokdilliliğe dayalı ticari hünnerleri Soğdluların, başka toplumların aksine, İpek Yolu boyunca yüzyıllarca tarih sahnesinde yer almalarını hatta ön planda bulunmalarını sağlamıştır. Soğdlular Orta Asya ve Batı Çin arasındaki bölgede yani Türkistan'da kervanların, tüccarların seyahatlerinde, ticari faaliyetlerde çevirmen olarak da etkin rol oynamışlardır. Soğdlular, özellikle Tang Çini'nde yalnızca sıradan ticari çevirmen değil, aynı zamanda ulusların ticari ve politik haklarını korumaya yönelik diğer görüşmelere de müdahil olmuşlardır.

Soğdlular, Afrasiyab ve Pencakent'te olduğu gibi duvar resimlerinde veya Çin seramiklerinde, dokumalarda sakallı ve bıyıklı, çanta taşıyan, deveye binmiş, kendilerine özgü giyimleri ve başlıkları bulunan insanlar olarak ‘stereotip’ biçimde resmedilmiştir. Soğdlular hakkında bilinenler genellikle metinler aracılığıyla intikal eden bilgilerin yanı sıra özellikle bugün Özbekistan'da Afrasiyab, Tacikistan'da Pencakent'te bulunan sanat eseri duvar resimlerine dayalıdır. Bu görsel öğeler, gerek Soğd fenotipinin tanınmasında gerekse Soğdluların formal ve informal hayatlarının anlaşılmasında önemli veriler sunmaktadır. (Eker 2012).

Soğdlular MÖ 4. yüzyılda Grekler tarafından ‘iyi savaşçılar’ olarak nitelendirilmelerine karşın Soğd askeri gücü Grek istilasından sonraki dönemlerde önemli bir varlık gösterememiştir. Ancak Soğdluların yalnızca ‘doğal tüccarlar’ olarak değerlendirilmemesi gerektiği, son dönemlerde yapılan çalışmalarla Orta Avrasya'daki diğer halklar gibi iyi savaşçılar olduğu dile getirilmektedir (Beckwith 2011: xxii).³⁵ Yaşamları ticari malların güvenle yerlerine ulaştırılmasına dayalı olan

³⁵ Soğdların, Emevilerin yıkılması, hilafetin Abbasilere geçmesiyle sonuçlanan Ebu Müslim Horasani öncülüğündeki devrimin (MS 750) içinde yer aldıkları biliniyor. Devrimin Arap dilli olmayan halkların bulunduğu bir bölgede başlaması ve hilafetin merkezine doğru ilerlemesi, ‘mevali’lerin rolünü göstermesi bakımından önemlidir. Çin'de T'ang hanedanını devirmeye çalışan büyük isyanın (MS 755) liderliğinin benzer şekilde Soğd-Türk kökenli Çinli general An Luşan tarafından yapılması da dikkat çekicidir. Dikkat çekici bir diğer husus da, her iki başkaldırının neredeyse eş zamanlı olmasıdır (bk.

tüccarların güzergahtaki muhtemel silahlı soygunculara karşı silah kullanmayı bilmeleri de doğaldır (bk. Vaissière 2005: 215-220).

Çok geniş bir coğrafya dağılan pek çok Soğdca anıt ve diğer arkeolojik buluntu, Soğd diasporalarına işaret etmektedir. Soğdluların, Kore sınırından, Moğolistan'a,³⁶ Turfan'a, Gansu'ya, Çin'e,³⁷ Hindistan'a hatta batıda Bizans'a ve Kırım'a değin ticari amaçlarla oluşturdukları kolonilerinin ve diasporalarının bulunduğu biliniyor (bk. Skaff 2003: 475-574).³⁸ Örneğin, Köl Tigin Yazıtı'nda sözü edilen, Bilge Kağan tarafından fethedilen *Altı Çub Sogdak*, bu kolonilerden biriydi (Walter 2006: 16).

Çinli arkeologların son dönemlerde yaptıkları keşifler, Soğdluların aşamalı olarak Çin kültürünü, günlük yaşamın ayrıntılı sahneleriyle sanatı ve mimariyi nasıl kendi kültürlerine uyarladıklarını göstermektedir (Hansen 2003: 7). Bununla birlikte Çin'deki Soğdluların önemli bir bölümü Çin kültürel özelliklerini yansıtıyor, hatta Çince adlar alıyordu. Taşkentli olanların en tipik Çince soyadı *Şi* idi. Bu sözcükteki 'ş' sesi yer, memleket ifade ediyordu. Semarkandlı Soğdluların soyadları ise 'kand' sözcüğündeki seslerden hareketle *Kang* idi. Soğdluların ancak küçük bir bölümü Çin'de kuşaklar boyu kalmıştır. Kalanlar da Çin İmparatorluk Sarayında yabancı elçiliklerle iletişim sorunlarını çözen çevirmen olarak istihdam edilmişti (Lung 2011: 152).

"İran'ın, Müslüman Araplar tarafından fethinin ardından başlayan Sasanî sonrası Pers tarihinin 'suskun dönemi' (651-861) Perslerin ve Soğdluların yeni bir kimlik formatıyla, İslami 'Fars' kimliğiyle yeniden tarih sahnesine çıkmalarıyla sona ermiştir. Zerdüş, Budist, Nesturi Hristiyan vb. inançlara sahip Soğdluların, İslam öncesi dönemde yaklaşık dört yüzyıl süren ve belgelenen varlıkları 7. yüzyılın ikinci

Beckwith 2011: 146). Böylelikle, Avrasya'nın en doğusuyla en batısındaki iki tarihi olayın planlayıcıları ve icracıları arasında Soğdluların ön planda olduğu görülüyor. An Luşan'ın, Emevilerin yıkılmasından ilham alması mümkün olabilir.

³⁵ Bleckwith her iki kalkışmaya katılan Soğdların birbirlerini tanıyor olabilecekleri ve yine Soğdların kontrolü altındaki İpek Yolu aracılığıyla birbirleri ile irtibatta bulunabileceklerini kaydetmektedir. Benzer şekilde 744'te Doğu Kağanlığı'nın yıkan Uygurların arasında Soğdların etkisinin ne denli güçlü olduğu da biliniyor. Bleckwith 755'teki Tibet devriminde Soğdların rolünün bulunup bulunulmadığının da ayrı bir soru işareti olduğunu kaydetmektedir. Gerçekten böyle bir müdahale varsa, sekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki Avrasya'da meydana gelen büyük devrimlerde Soğdların önemli bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır (2011: 146).

³⁶ Moğolistan'da Soğd kolonisi için bk. (Pulleyblank 1952).

³⁷ Soğd yerleşimcilerinin en doğudaki yerleşim merkezi Çin'in kuzeyindeki Ordos bölgesindeydi (Unesco 1996: 468).

³⁸ MS 212'de kurulan Bugün Ukrayna sınırları içinde yer alan Kırım'ın güney sahillerindeki *Sudak* kentinin eski adı *Sogdia* idi (<http://blacksea.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11829>). Bu yer adını kimi araştırmacılar Soğdlu tüccarlar aracılığıyla Soğdca ve Sogdia ile ilişkilendirmektedir.

yarısında Kuteybe bin Müslim komutasındaki Müslüman-Arap fetihleriyle ve Pencakent kralı Devaştıç'ın Mug Dağı'nda öldürülmesiyle sona ermiştir. Sekizinci yüzyılın başlarında Maveräünnehir'in İslamlaşmasıyla, Soğdluların Farslaşma ve Türkleşme süreci başlamıştır." (Eker 2012).

Soğd dili ve Yazısı

İslam öncesi ve hemen sonrasında Batı Orta Asya'da Baktirce, Soğdca ve Persçe/Yeni Farsça; Doğu Orta Asya'da Soğdca, Batı Toharca, Doğu Toharca, Eski Hotanca, Eski Tibetçe, Eski Türkçe ve Çince; Çin'de doğu steplerinde Çince, Eski Türkçe ve Soğdca başlıca yazı dilleriydi (Beckwith 2011: 156). Grekçe, Hint dilleri, Çince ve Arapça gibi 'bölge dışı' diller de Orta Asya tarihinde önemli roller oynamıştır.

Orta İrancı dönemi dilleri *Hotanca/Sakaca* (Çin), *Tumşukça*, *Harezmce* (Özbekistan) ve *Baktirce* (Afganistan) ile birlikte kuzeydoğu grubunu oluşturan *Soğdca*, Buhara'dan Çin Seddi'ne değin uzanan çok geniş bir coğrafyada konuşlanan Soğdluların, Orhon Yazıtları'ndaki adıyla tarihi *Sogud*, veya *Sogdak bodunun* ana dilidir (Tekin 2006: 166).

Soğdlular İrani bir halk olmakla birlikte kültürel bakımdan İranlı Perslerle birlikte değerlendirilmez. Benzer şekilde Soğd dili ve ona yakın Baktirce fonetik, leksik ve dilbilgisel bakımdan ve karşılıklı anlaşılabilirlik bakımından Antik Persçeden ve Sasani dönemi Orta İran dili Pehleviden ve Klasik/Yeni Farsçadan oldukça farklıdır.³⁹ (Beckwith 2011: 408). Soğdca bir metin Klasik/Yeni Farsça konuşuru için bütünüyle anlaşılmazdır.

MÖ 50 yıllarında Semarkand ve civarında resmi yazışmalarda Arami dili ve yazısı, resmi görüşmelerde Soğdca veya Kuşanca-Baktirce, dini metinlerde Avestan, ticari faaliyetlerde yine Soğdca kullanılıyordu. Soğd dili yüzyıllar boyunca, Soğdluların yanı sıra farklı topluluklar tarafından da din, devlet ve ticaret dili olarak kullanılmıştır. Orta Asya, Çin ve Moğolistan'a uzanan Soğdlu kolonilerin ve kervanların Soğd dilini halklar arasında, Avrupa'daki Latince gibi, Orta Asya'dan imparatorluk Çini'nde Çang'an'a değin 'İpek Yolu'nun *lingua franca*sı haline getirdiği yaygın bir görüştür.

Soğdca; sözlü veya yazılı 'kutsal' bir dil haline gelmemiş, aksine, profan ilişkilerin ve faaliyetlerin dili olagelmiş, bununla birlikte, Orta Asya'da Budist, Nesturi Hristiyanlık ve Manihaizm vd. dinlere ait eserlerin yazı dili olarak kullanılmıştır.⁴⁰ 7. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da *Avestan* ve *Vedik* sözlü kutsal diller, yine *Avestan* ve *Vedik* dahil olmak üzere, *Sanskrit* (edebi dil), *Süryani*

³⁹ Modern Farsçada bir iç kopyalama olarak Soğdcadan yapılan arkaik öğeler bulunmaktadır. Modern Tacik tarih yazımında, Soğdlar Taciklerin atası olarak tanımlanmakla birlikte, dilbilimsel bakımdan modern Tacikçe, modern Pamir dilleri gibi Doğu İran dili değil, aksine özellikle sözlü dilde ve kuzey değişkelerinde kısmen Türkçe etkisinde kalan grameri ve söz varlığıyla Farsça tipolojisinde bir dildir. Modern Tacikistan'ın kuzeybatısındaki az konuşurlu Yagnobi dilinin Soğdcanın bakiyesi olduğuna ilişkin görüşler vardır.

(Hristiyanların edebi dili), *Partça* (Manihaistlerin edebi dili) yazılı edebi dillerdi. Profan diller olarak *Soğdca*, *Harezme*, *Kuşan-Baktir* veya *Heftalit*, *Hotan Sakacası*, *Tohar A* ve *Tohar B*, Türkçe ve Çince kullanılıyordu (UNESCO 1996: 457).

Semer kand ve Turfan'da pek çok profan belgelenin, resmi duyuruların, Budist ve Manihaist el yazmalarının dördüncü yüzyıldan Soğdcanın yok olduğu dönemlere değin Pehlevice (Orta Persçe) gibi Arami kökenli alfabeye (sağdan sola doğru) yazıldığı biliniyor. Hitch; Arami kökenli yazının Eski Harezme, Partça ve Orta Persçe ile birlikte Soğdcaya da uyarlandığı, buradan Eski Türk runik yazısının geliştirilmiş olabileceği bir yandan da doğrudan Eski Uygur yazısına uyarlandığı görüşündedir. Bu yazı Türkçe aracılığıyla Moğolcanın, ardından Mançu ve Buryat dillerinin yazımı için de kullanılmıştır (2010: 2, 9).

Hristiyan Soğdcasının yazımında Nesturi harflerinin ise tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekte, ancak sürecin MS 650 yılından önce Semer kand'da patrikliğin kurulduğu döneme uzandığı tahmin edilmektedir. Hristiyan Soğd alfabesine /j/ ses için bir harf eklendiği, aynı şekilde Soğdcaya uyarlanan alfabede uzun ve kısa /i, u, o; i, u, o:/ seslerinin ayırt edildiği anlaşılıyor. Aynı yazı daha geç dönemlerde Hristiyan Uygur metinlerinde, mezar yazıtlarında ve Turfan bölgesindeki Karahoto'da bulunan kâğıt parçalarında da görülmektedir (Hitch 2010: 4). Soğdca Manihaist metinler ise yine Sami kökenli bir alfabe olan ve İran üzerinden Orta Asya'ya gelen Mani yazısıyla yazılmıştır.⁴¹

“Asıl konuşulduğu coğrafya Semer kand ve çevresi, yani Soğd olmakla birlikte, Soğdcanın Soğdlu tüccarlar ve koloniler aracılığıyla Çin'den Kırım'a değin İpek Yolu'nun *lingua franca*sı (Starr vd. 2011: 9)⁴² hâline geldiği Soğdoloji çalışmalarında genel kabul gören bir argümandır. Soğdca, İslamiyet'in bölgeye nüfuzunun ardından 11-12. yüzyıllara kadar eser vermeye devam etmiş; ancak bir süre sonra yerini İslami dönemin Yeni Farsçasına bırakmıştır.” (Eker 2012).⁴³

⁴¹ Mani yazılı metinlerin fotoğrafları için bk. http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/m/dta_m_index.htm

⁴² Tarihî dönemlerde Orta Doğu ve Batı dünyasında Greklerin ve Grekçenin oynadığı rolün bir benzerini de Soğdlar ve Soğdca, Asya'da oynamıştır. Türkçe sonraki dönemlerde her iki dilin, Orta Asya'da Soğdcanın, Anadolu ve Balkanlarda Grekçenin *lingua franca* işlevini ortadan kaldırmıştır.

⁴³ Bugünkü Taciklerin aynı bölgenin bin yıl öncesi Soğdluların doğrudan mirasçısı olup olmadığı, Soğdca ile Tacikçe arasındaki dilbilimsel farklılığın yarattığı kuşkulu doğrudan bağlantı cevabı kesin olarak verilemeyen bir soru olarak kalırken, geleneksel Çin politikalarında Batı Bölgeleri olarak adlandırılan bugünün Orta Asyası'nın Türk dilli halklarının Hunlulardan itibaren kurulan Türk devletlerinin doğal mirasçısı sayılmalarına benzer bir olguyu, Soğd-Tacik ilişkisinde de bir ölçüt olarak alabiliriz. Bugünün Tatarcası, bir l/r dili olan Volga Bulgarçasının devamı olarak kabul edilebiliyorsa, benzer bir gelişmeyle Soğdca tipi bir İrani değişkenin, İslami dönemin Tacikçesine evrildiği de düşünülebilir. Tacikçe, Soğdcanın doğrudan devamı olmamasına karşılık bazı

Soğdcanın onuncu yüzyılın üçüncü çeyreğine doğru Soğd seçkinleri tarafından artık konuşulmadığı anlaşılıyor.⁴⁴ On birinci yüzyılın başlarında Soğdca okuyabilen bilginler bulunuyordu. Daha sonra Soğd kolonilerinde de Soğdca kaybolmaya başlamıştır. Turfan’da ise asimilasyon onuncu yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır. Soğdca yazılan son metinler on birinci yüzyılda Talas nehri kıyısında bulunan bazı grafitilerdir.⁴⁵ Kaşgarlı Mahmut da Semireçye’de Soğdca konuşan son sakinlerin asimilasyonu ile ilgili bilgi verir (DLT I 1985: 29, 30, 471). Soğdca, Harezmi ve Semireçye’de on ikinci yüzyılın sonlarına kadar ayin dili olarak varlığını sürdürmüştür (Vaissière 2005: 330). On beşinci yüzyılda Semerkand ve Buhara arasında Soğdca ancak mahalli bazı küçük yer adları kalmıştı.⁴⁶

Soğdca Belgeler

“Soğdlularla ilgili yazılı belgelerin büyük bir bölümü Buhara, Semerkand, Pencakent gibi Soğd kentlerinde bulunmadı. Bu bölgelerin ikliminin kuru olmaması, toprağın asidik yapısı ve Arap ordularının bölgeyi ele geçirirken meydana gelen tahribat vb. nedenlerle yazılı belgeler başta olmak üzere, günümüze kalan organik orijinli malzeme azdır. Soğdca metinlerin büyük bir çoğunluğu asıl Soğd coğrafyasından uzakta, Doğu Türkistan’da bulunmuştur. Bu metinlerin çoğu dini nitelikli olup Soğd tarihi, kültürü ve günlük yaşamı konusunda ayrıntı bilgi içermemektedir.” (Eker 2012).

Dilbilimsel önemi olan en eski Soğdca metin Sir Aurel Stein tarafından 1907 yılında ‘Çin Orta Asyası’nda, Dunhuang’da⁴⁷ bulunan ve W. B. Henning tarafından 4. yüzyılın başlarına ait olduğu ifade edilen sekiz adet enformatif “Antik Mektuplar’dır (İng. Ancient Letters).⁴⁸ MS 307-311 yılları arasında ait olan bu mektuplar bir Çin gözetleme kulesinde bilinmeyen bir nedenle sahihsiz kalan bir posta çantasında bulunmuştur. Mektuplar Dunhuang’da yaşayan Soğd tüccarlar tarafından yazılmıştı. Parasız kalan bir kadının kocasına yazdığı mektubun da yer aldığı yerine ulaşamayan bu özel mektuplar dolaylı olarak İpek Yolu’nun güzergâhını, taşınan ticari emtiayı, bu güzergâhta bulunan yerleşim merkezlerini ve Asya ticaretindeki rolünü ortaya koymaktadır. Mektuplardan yalnızca birinde adres Semerkand idi, diğerleri Loulan’a ve Semerkand yolu üzerinde kuzeybatıdaki

araştırmacılar Tacikistan’ın kuzeybatısındaki birkaç bin konuşuru kalan İrani Yagnobi dilinin Soğdcanın bakiyesi olduğunu ileri sürmektedir.

⁴⁴ Onuncu yüzyılın sonlarında ölen Arap coğrafyacı El-Mukaddasi’de (El-Mukaddesi, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed İbni Ahmed), (d. 945) “Al-Sugd’un dili biriciktir ve Buhara’nın kırsal bölgelerindeki çeşitli değişkelere yakınlık gösterir, fakat her iki dilin konuşurları birbirini anlayabilir ve ben muhterem İmam Muhammed İbni El-Fazl’ın Soğdca konuştuğuna sık sık tanık oldum.” kaydı vardır (www.iranicaonline.org).

⁴⁵ <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>

⁴⁶ <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>

⁴⁷ MS 4. yüzyılın ortalarından MS 14. yüzyıla değin Budizmin merkezi olan Gansu bölgesinde yer alan Dunhuang aynı zamanda Tarım Havzası’nı çevreleyen İpek Yolu’nun iki ayrı güzergâhının buluşma noktasıydı.

⁴⁸ Antik Mektuplar’ın tarihiyle ilgili olarak bk. (Henning 1948).

kentlere gönderiliyordu. Büyük ölçüde tahrip olan ve çözümlenmesi oldukça güç mektuplarda altın, misk, biber, kafur, keten ve buğday gibi ticari metadan söz ediliyordu. Mektuplarda Çin bakır paralarına göre yapılmış ağırlık hesapları da görülüyor, ayrıca Dunhuang’da bir Zerdüş tapınağın bulunduğu ifade ediliyordu.

“Soğd ana yurdu ve Soğd coğrafyasındaki tarihsel ve sosyal olgularla ilgili en çarpıcı yazılı belgeler ise Mug Dağı’nda bulunmuştur. Pencakent’in yaklaşık altmış kilometre batısındaki Mug Dağı’nda 1932-1933 yıllarında bir çoban tarafından kale harabeleri arasında bir sepetin içinde bulunan ve en geç tarihlisi 721 yılına ait Pencakent kökenli dokümanlar, Soğd tarihi için son derece önemlidir. Mug Dağı’ndaki kalede yapılan kazılarda, yazılı belgelerden başka dört yüz civarında ahşap, ipek kumaş ve halı parçaları, ayakkabı, deri çanta, kaşık, tabak, kadeh vb. objeler bulunmuştur. Mug Dağı’nın uygun havası ve iklimi, organik malzemelerin de bugüne ulaşabilmesini sağlamıştır.” (Eker 2012).

Mug Dağı elyazmaları olarak bilinen el yazmaları bugün Rusya Federasyonu’nda Oryantal Araştırmalar Enstitüsündedir.⁴⁹ Bulunan bu objelerin önemli bir bölümü de Sank Petersburg Hermitaj Müzesinde sergilenmektedir.” (Eker 2012).⁵⁰

“Bugünkü Pakistan ve Hindistan’da, Karakorum geçidi gibi sarp coğrafyalarda, Yukarı İndus Vadisi’ndeki kayalıklarda Soğd tüccarlarından kalan çoğu tarihsiz yazılı anıtlar, kaya üzerlerine çizilmiş grafitiler, en eskisi MS 312, en yenisi 1025 yılına ait kısa notlar da bulunmaktadır (Bearman, Bianquis vd. 2000: 773). Diğer Soğdca dil malzemesi gümüş kaplardaki veya tekstillerdeki yazılar, resimlerdeki başlıklar ve yukarıda sözü edildiği gibi Doğu Türkistan’da, Turfan’da bulunan çok sayıda dinî metinle sınırlıdır. Soğdca en eski yazılı belgeler Çimkent yakınlığında Kultobe’de pişirilmiş toprak kaplarda bulunan on parçalık belgelerdir. İranist Sims-Williams, çok parçalanmış olduğu için yeterli bilgi sağlamanın çok zor olduğu bu belgelerin Antik Mektuplar’dan daha eski olduğu görüşündedir (Hansen 2012: 116).” (Eker 2012).

Sonuç

“Soğdluların kültürel ve ekonomik özerkliklerinin korunmasında İpek Yolu ticaretinden egemen güçlerin ekonomisine sağladıkları destek önemlidir. Soğdlular her ne kadar güçlü ve birleşik bir devlet kuramasalar, genellikle özerk vassal prenslikler ya da ticaret diasporaları hâlinde yaşasalar da Maverâünnehir’den Çin’de değin İpek Yolu boyunca uzanan geniş coğrafyada yaşayan halkların ekonomik ve kültürel hayatlarındaki rolleri siyasi, askerî varlıklarıyla karşılaştırılamayacak derecede büyük olmuştur. Soğdlular, ticari ve ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra diller ve kültürler arasında taşıyıcı bir halk olarak Orta Asya’da, çok geniş bir alanda alfabelerin, sözlüksel ve morfolojik öğelerin kopyalanması vb. dilbilimsel

⁴⁹ <http://www.orientalstudies.ru/eng/index.php?option=content&task=view&id=167>

⁵⁰ <http://www.hermitagemuseum.org>

ilişkilerde; Budizm, Manihaizm, Nesturi Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi dinlerin propagandasında önemli roller oynamışlardır. Soğdlular bu değerler dizisine dayalı olarak ilişkide buldukları neredeyse her toplumla ‘sembiyotik’ ilişkiler kurabilmişlerdir. Soğd ülkesi tarihinin büyük bölümünde diğer büyük güçlerin siyasi-askeri egemenliğine tâbi olmasına karşın, bu tabiiyet İslam sonrası döneme değin Soğd dili, kültürü ve sanatının yitimiyle sonuçlanmamış, aksine, Soğd dili ve kültürü, inanç sistemi Türkler başta olmak üzere başka halkları derinden etkilemiştir.” (Eker 2012).

Modern Özbekistan’ın doğusu ile Tacikistan’ın batısı, yani antik Sogdiana’da yaşayan Soğdluların ve bu bölgeye nüfuz eden Türklerin tarihi kayıtlarla belgelenen ‘ortak kültürel yaşam’ı, MS 6. yüzyılın ortalarından beri farklı etnik adlarla, farklı siyasal çatılar altında, ama Türk ve İran dillerinin konuşan halkların varlığıyla kesintisiz biçimde bugün de sürüyor.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden Özbekistan ve Tacikistan, Pencakent’ten batıya, Semerkand’a, Buhara’ya doğru akan Zereşan Nehri’nin hayat verdiği topraklarda yaşayanlar olmak üzere, önemli sayı ve oranlardaki Tacik ve Özbek yerli azınlıklara da ev sahipliği yapıyor. Kendi ailelerinin en ‘atipik’ dilbilimsel özelliklerini barındırarak birbirine yakınlaşan dilleri, kültürleri ve inançları birbirleriyle harmanlanan Özbekler ve Tacikler, özellikle birlikte yaşadıkları bölgelerde, tıpkı Kaşgarlı’nın ‘Balasagunluların, Tıraz (Talas) ve Beyza şehirleri halkının Soğdca ve Türkçe kullandıkları’ (DLT I 1985: 30) notunda belirttiği gibi, her iki dili de konuşmaya devam ediyorlar.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim (1985, 1986), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* I, II, III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEARMAN, P.J. , T. H. Bianquis vd. (2000). “Al-Sughd”. *Encyclopaedia of Islam*. Volume ix. Leiden: Brill. pp. 772-773.
- BECKWITH, I. Christopher (2011). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton University Press.
- BOYCE, Mary (1996, 1982). "A History of Zoroastrianism: Vol 2, Under the Achaemenians". Leiden: Brill.
- CURTIS, John, Simpson, St. John (2010). *The World of Achaemenid Persia: The Diversity of Ancient Iran*. I. B. Tauris.
- EKER, Süer (2012). “Türk-Soğd Kültürel Ortak Yaşamının Bugüne Mirası Pencakent Antik Kenti ve Türklük Bilimi Araştırmaları”. **VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012**. Ankara: Türk Dil Kurumu (Yayın sürecinde).
- FOLTZ, C. Richard (2000). *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. Palgrave Macmillan.
- FRYE, Richard N. (1943). “Sughd and the Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic Sources”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 63, No. 1. (Mar., 1943), pp. 14-16.

- GLADNEY, Dru C. (1996). *Muslim Chinese: Ethnic Nationalism in the People's Republic*. Harvard University Asia Center.
- HANSEN, Valeria (2012). *The Silk Road a new history*. New York: Oxford University Press.
- HANSEN, Valeria (2005). “The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800”. In *Les Sogdiens en Chine*, edited by Étienne de la Vaissière and Éric Trombert, 283-310. Paris: École française d’Extrême-Orient.
(<http://www.yale.edu/history/faculty/materials/hansen-silk-road-trade.pdf>)
- HENNİNG, W. B. (1977). The Date of the Sogdian Ancient Letters. *Acta iranica encyclopédie permanente des études iraniennes. Selected Papers. W. B. Henning*. Deuxième Série Volume VI. Tehran-Liège: Brill. pp. 301-314.
- HİTCH, Doug (2010). “Aramaic Scrip Derivatives in Central Euroasia”. *Sino-Platonic Papers*. Number 198. February. Department of East Asia Languages and Civilizations of Pennsylvania University.
(http://sino-platonic.org/complete/spp198_aramaic_script.pdf)
- SKAFF, Karam Jonathan (2003). “The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan During the Seventh and Eighth Centuries”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*. Leiden: Koninklijke Brill NV. 46,4, pp. 475-524.
- LUNG, Rachel (2011). *Interpreters in Early Imperial China*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- PULLEYBLANK, E. G. (1952). “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”. *T’oung Pao*. Second Serie, Vol. 41, Livr. 4/5, pp. 317-356.
- SKRİNE, Francis Henry; ROSS, Edward DENİSON (1899). *The Heart of Asia A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London: Methuen co.
- STARR, S., B. BESHİMOV, I. I. BOBOKULOV (2011), *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*. M.E. Sharpe.
- TEKİN, Talat (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UNESCO (1996). *History of Humanity: From the seventh century BC to the seventh century AD* (Eds. J. Hermann, E. Zürcher). Paris: Routledge.
- WALTER, Mariko Namba (2006). “Sogdians And Buddhism”. *Sino-Platonic Papers*. Number 174. November. Department of East Asia Languages and Civilizations of Pennsylvania University. pp. 1-89.
- WİESEHÖFER, Josef (2001). *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD* (Trans. Azizeh Azodi). London • New York: I. B. Tauris Publishers.
- WOOD, Frances (2002). *The Silk Road Two Thousand Years in the Heart of Asia*. Glasgow: University of California Press.
- WU, Dunfu (2006). *Footprints of foreign explorers on the Silk Road*. China Intercontinental Press.
- VALERİE, Hansen (2003). “New Work on the Sogdians, The Most Important Traders on the Silk Road, A.D. 500-1000”. *T’oung Pao LXXXIX*. Leiden: Brill. pp. 149-161.
- VAİSSİÈRE (2005). *Sogdian Traders. A History* (Trans. James Ward). Leiden • Boston: Brill.
- VAİSSİÈRE, É. de La (2011). “Sogdiana History and Archeology”. *Encyclopaedia Iranica*. (<http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>).

İnternet Kaynakları

<http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>

Türkbilig, 2012/24: 77-92.

Süer EKER

http://www.sino-platonic.org/complete/spp174_sogdian_buddhism.pdf
<http://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade>
<http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-the-ruined-site>
<http://www.nestorian.org/nesorius.html>.
<http://blacksea.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11829>
http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/m/dta_m_index.htm